

меншою мірою проблема пошуку дрібнобуржуазними міськими верствами нових соціальних та економічних ніш в господарському комплексі міст України зачепила всі етнічні складові республіки. Хронічне масове безробіття, відсутність сировини для кустарних промислів, проблеми зі збутом, непосильне оподаткування, жалюгідні побутові умови: так виглядали обставини повсякденного буття десятків тисяч кустарів-приватників УСРР. На них часто-густо перекладався основний тягар по утриманню комунальних будинків, для них не існувало пільг на оплату комунальних послуг, освітлення, водопостачання, опалення. Вони не мали доступу до комунальних лікарень, оскільки не були членами профспілок. Найбільшою мірою внаслідок особливостей соціальної структури це стосувалося саме етнічних меншин, передовсім євреїв¹⁶⁹. Лише внаслідок відносної нечисленності міських громад решти етнічних меншин та їхньої дисперсності аналогічні єврейським проблеми в їхньому середовищі не набули відповідного розголосу і суспільно-політичної гостроти.

Державний курс на стримування кустарної промисловості при одночасних суттєвих проблемах і прорахунках щодо розвитку індустрії в низці регіонів УСРР перетворив господарське життя переважної більшості міст і містечок країни на нестерпне. Слід визнати, що у штучно створених більшовиками за роки непу умовах підприємництва для переважної більшості городян очікуваний «стрибок» з доіндустріальної в індустріальну епоху перетворився на єдину надію на покращення умов існування.

Чимдалі мова більшовицьких агіток поступається депресивному фактажу: міське господарство занепадає, громадське харчування в кризі, культробота в кооперативах занепадає, червоні кутки стоять пустою, санітарний стан дворів лишається жахливим, жінки сваряться на кухнях і не виявляють ознак більшовицької свідомості, криза неплатежів. Частішають замітки про продовольчі складнощі, нестачу та низьку якість хліба. Голод поволі зникає своє чорне кільце навколо міських брам.

3. Єврейське містечко — життя між містом і селом

Попри радянську інформаційну блокаду, переформатування соціально-економічної структури, номінальну зміну адміністративного статусу єврейське містечко, як відповідний етнокультурний феномен, існувати не перестало. Історіографія містечкової проблеми та основ вирішення єврейського питання часів великого штурму не є різноманітною, переважна більшість праць хронологічно охоплює початок 30-х рр., коли ще відбувалися окремі теоретичні дискусії у вузькому колі єврейських радянських інтелектуалів, чи — післявоєнну добу, коли ідеологічне протистояння світових систем та трагедія Голокосту докорінним чином змінили акценти проблематики. — Серед найбільш помітних праць слід відзначити книгу Гершнбойма «Щедрін, а штетл ін реконструктивн період» (1931 р.), популярно-наукові праці Л. Зінгера «Дос банайте фолк» (1941 р.) та «Дос уфгерихте фолк» (1948 р.), узагальнені пізніше в дисертації «Социально-экономические основы разрешения еврейского вопроса в СССР» (1947 р.), змістовні роботи І. Вейцбліта¹⁷⁰. Матеріали, що стосуються досліджуваної епохи, містила також праця колишнього співробітника ЦКНМ

Якова Кантора «Национальное строительство среди евреев в СССР» (М., 1934 р.).

На жаль, розпорошеність архівних матеріалів та відсутність систематичного опрацювання документальних джерел мовою їдиш, гальмують скільки-небудь вагоме просування українських істориків у справі вивчення дотичної проблематики. Значний фактичний матеріал зберігається в недоступних для планового дослідження російських установах: Державному архіві Російської Федерації (ГАРФ), Архіві Російського етнографічного музею у Санкт-Петербурзі. Це, зокрема, фонди Комітету й Спілки по земельному облаштуванню трудящих євреїв (КОМЗЕТ і ОЗЕТ) за 1930-і рр. Щоправда в НБУВ також збереглася частина матеріалів обстежень, здійснених у 1934–1935 рр. бригадою студентів єврейського сектору Комуністичного університету нацменшин Заходу (КУНМЗ) по програмі, розробленій Євкомісією Інституту Національностей («Переселенческие контингенты среди еврейского населения Киевской области и Белорусской ССР»), а також етнографічні та мовознавчі дослідження, здійснювані впродовж 20–30-х рр. у єврейських колгоспах та містечках України¹⁷¹. Загалом студенти спромоглися обстежити 16 населених пунктів у 1934 р. (234 200 мешканців, серед яких 112 100 євреїв) та 31 поселення в 1935 р. (людність останніх становила 316 400 осіб, з яких — 106 600 євреїв). До загальної маси обстежених потрапили 11 містечок Київської області, 13 — Вінницької та 15 — Білоруської РСР.

Широкий спектр інформативних матеріалів містить радянська преса, як україномовна, так і мовою їдиш. Серед періодичних видань, що регулярно висвітлювали життя єврейського населення містечок слід назвати «Дер Кустар» (Харків), «Дер Арбетер» (Бердичів), друкований орган ОЗЕТу «Трибуна єврейской советской общественности» (Москва), «Штурм» (Златопіль), «Соціалістичний шлях» (Бершадь), «Шляхом Леніна» (Крижопіль), «За соціалістичну перемогу» (Жмеринка), «Колгоспна правда» (Умань), «Торфобітник» та «За соціалістичну перебудову» (Деражня) та ін.

Нагадаємо, що єврейське містечко, як своєрідний соціально-економічний організм, сформувалося впродовж ХІХ ст. у так званій смузі єврейської осілості, яка охоплювала 10 губерній Царства Польського та 15 губерній сучасних України, Білорусі, Молдови та Литви. Імперське законодавство забороняло євреям оселятися на землі. Відсутність достатньої кількості міст у смузі осілості привела до виникнення низки поселень міського типу — українською «містечок», на їдиш — «штетл». До 1844 р. єврейські громади штетлів існували в умовах самоізоляції, урядування в них здійснювалося виборними громадськими радами — кагалами. Після поширення на євреїв загальних законів, зокрема, й рекрутської повинності, общинні принципи самоорганізації продовжували діяти в штетлах, але вже на громадських засадах. Стандартизація законодавства та ліквідація самоуправління нацменгромад, однак, не привела до ліквідації станової нерівності. До скасування смуги осілості містечка залишалися єдиним можливим місцем розселення євреїв у імперії.

Внаслідок цієї обставини містечка перетворилися на осередки перенаселення, в яких віднайдення засобів існування стало справою надзвичайної складності. Чоловіки працездатного віку вимушено надовго лишали свої родини,

заробляючи на життя відхожими промислами. Не випадково радянський демограф Ілля Вейцблін визначав штетл кінця XIX — початку XX ст. як «вже не живе економічне тіло, а труп»¹⁷². Закономірним наслідком замкненості євреїв у штетлах стало формування містечкової субкультури, ґрунтованої на незмінно нужденній господарській підоснові. Харчувалися євреї, за одностайною думкою дореволюційних етнологів, надзвичайно погано, що провокувало фізичне виродження громади, широке розповсюдження туберкульозу. М'яса практично не споживали, хліб випікали раз на тиждень, переважно чорний. На сніданок готували крупник з перловки та картоплі (з додаванням масла чи молока), на обід подавали борщ зі шматком оселедця чи масла, на вечерю — кльоцки, локшину з молоком.

Життя віруючих євреїв йшло своєю чергою за релігійним календарем і оберталося навколо синагог, молельних будинків («штібл» у хасидів, «клойз» — у міснагетів) та будинків вчення Тори («бейс-мідрошів»). Релігійна община мала розгалужену мережу громадських релігійних установ, які опікувалися повсякденними турботами. Вона складалася з правління синагоги, рабина, релігійного суду, старости синагоги («габе»), кантора, ритуальних різників худоби і птиці («шойхетів»), власників кошерних м'ясних лавок, утримувача ритуальної бані («мікве»), поховального братства («хевра кадіша»). При синагозі створювалися благодійні товариства («хеврос»), які опікувалися нужденними, збирали посаг для бідних дівчат, забезпечували бідних євреїв мацою, утримували богодільні, сиротинці, нічліжки тощо за рахунок коробочного збору. З плином часу, по мірі економічної деградації містечок, хевроси почали відігравати значну роль у житті штетлів, оскільки за рахунок внесків заможних общинників виживала єврейська біднота.

Початкову релігійну освіту (до реформ другої половини XIX ст., власне, єдину можливу для юдеїв) діти отримували в хедерах. Вчителі («меламед») працювали за мізерну платню і вважалися невдахами, які не змогли стати кимсь значущим, тобто, рабином чи торговцем. Їхнє становище влучно характеризувала приказка: «Вмерти й народитися меламедом ти завжди встигнеш». До хедеру хлопчиків віддавали у віці 3–4 років. Знавці Тори, особливо ж ті, що походили з відомих рабинських родів, користувалися цілковитою підтримкою і глибокою повагою общини.

Для дітей з бідних родин існували Талмуд-Тори, де діти навчалися безкоштовно. Незважаючи на те, що ці школи знаходилися під протекторатом місцевих властей, віддавати до них дітей вважалося ганебним. Там, окрім Тори, вивчали російську мову та загальні предмети.

Епіцентром та першоклітинкою повсякдення штетлу була традиційна єврейська сім'я. Врешті, в смисловій послідовності «сім'я–община–штетл–юдаїзм–єврейство» не було понять другого плану, всі вони були рівноцінними, і лише спільними зусиллями забезпечували відтворення духовної та культурної традиції нації в розсіянні. Навіть найбільш бідні єврейські родини забезпечували виховання наступних поколінь у освячених Торою заповідях. Втім, величезну допомогу і підтримку їм у цьому надавала община. У містечку життя кожної єврейської родини проходило на виду, вся громада знала, яким чином у ній відбувалися найбільші сімейні події (народження, обрізання, бар-міцве, весілля,

розлучення, похорон). Всі негаразди відданих юдеїв не просто обговорювалися громадою, а вирішувалися з її допомогою. Водночас, відхилення від норм традиційної моралі та релігійних приписів (порушення суботи, втрата цноти, перехід в іншу релігію) означали щонайменше громадський осуд, в крайньому випадку — вигнання.

Було б неправильним твердження, що такий порядок речей задовольняв усіх. Пильний розгляд історії євреїв Російської імперії засвідчує, що штетл виявляв очевидні ознаки кризи та трансформації вже в XIX ст. Причин тому було декілька, виникали вони внаслідок дії внутрішніх і зовнішніх факторів. Низка заборонних законів, що регулювали відносини єврейських громад з оточуючим, переважно слов'янським населенням (а, фактично, були покликані мінімізувати ризики поміщицького стану), вже в першій половині XIX ст. поставила єврейські містечка та їхніх громадян перед проблемою пошуку адекватних шляхів економічного виживання. Монтування етнічного єврея до соціально-станової конструкції Російської імперії могло відбуватися двома шляхами: через вихрещення або перетворенням на колоніста. І перший і другий шлях були доступні і, що значно важливіше, — прийнятні для невеликої частки населення. Тим не менш, хронічне регресування та господарський занепад низки містечок на фоні загальної атмосфери суспільного бродіння, що охопила імперські простори після наполеонівської навали, пришвидшила процеси осмислення «єврейської проблеми», як такої, та пошук шляхів її вирішення у суспільно-політичній думці єврейської спільноти. Так з'явилися й набули свого теоретичного оформлення ідеї єврейської Гаскали.

Не менш закономірно виникла і далі кількісно приростала та частка єврейської громади, що асоціювала подальші обрії нації з інтеграцією євреїв до оточуючих культурних організмів і подальшим виникненням інтегральних культур новітнього часу. Так звані «прогресисти» не приховували бажання звільнитися від нормативного впливу Тори та регулюючої ролі громади. Опиняючись поза впливом родини та громади у великих містах, вони переставали дотримуватись релігійного регламенту, вступали в змішані шлюби, народжували дітей і виховували їх поза єврейською релігійною та мовною традиціями, найчастіше намагаючись вписати їх у загальноєвропейський культурний контекст.

Наприкінці XIX ст. з'явилася третя, в майбутньому найбільш впливова складова новітнього єврейського культурного руху, — революційна. Проявлялася вона в широкому спектрі політичних партій від ліво- до право-радикальних. Ліве політичне крило єврейської політичної думки народило ідею про створення нової єврейської культури, ґрунтованої на демократичних засадах та мові їдиш, як її мовній підоснові.

Нагадаємо, що єврейські просвітителі («маскилім») ставилися до їдишу зневажливо, як до спотвореної німецької¹⁷³. На перших порах свого виникнення література на їдиш призначалася для жінок (останні не вивчали священне письмо в тому обсязі, який дозволяв би їм здійснювати письмове спілкування за допомогою івриту), однак доволі скоро її суспільна вага вийшла за межі першопризначення, а політичні обрії стали далекосяжними. Причини цього блискучого і переможного сходження тонко окреслив М. Бейзер: «... В черте оседлости именно идиш являлся языком дома и улицы. На нем еврейская мать

пела колыбельную своему младенцу, на нем бадхен (свадебный конферансье) развлекал гостей на свадьбе, на нем говорили на рынке и в мастерской, на нем люди любили и проклинали (между прочим, очень виртуозно) друг друга. Недаром ивритским писателям пришлось заново создавать повседневный иврит, ведь среди ортодоксов не было принято разговаривать о будничных вещах на “святом языке” (лойшен койдеш). Газеты и книги на идиш шире распространялись, а авторы, писавшие на этом языке, лучше зарабатывали. Еврейским “народникам”, стремившимся «нести культуру в массы», было ясно, что это легче делать на идише». Перспективи перетворення «мови для жінок» на мову революційної боротьби були визначені тоді, коли заснований у 1897 р. Бунд проголосив, що масова пропаганда в єврейському середовищі можлива тільки материнською мовою («маме-лойшн»).

Сіоністи зробили ставку на сакральну мову юдаїзму і проголосили її знаменом етнічної консолідації єврейства та оформлення сучасної єврейської нації, об'єднаної метою створення незалежної єврейської держави в Землі Обітованій. Іврит і надалі зберігав статус мови богослужіння, «мови чоловіків», таким чином штучно культивувався свого роду культурно-гендерний конфлікт, який вдалося пом'якшити вже в новітні часи¹⁷⁴.

Попри фундаментальні — на той час переважно — стратегічні цілі єврейської духовної та інтелектуальної еліти, пересічні мешканці штетлів у своїй величезній масі мали вирішувати завдання повсякденного виживання в умовах адміністративного руйнування єврейського самоуправління. Реформи другої половини XIX ст. окреслили якісно нові обставини буття штетлу, зробивши декілька помітних проломів у кількасотлітньому мурі традиційної єврейської громади, відкривши її зовнішнім впливам і розширивши межі її щоденних контактів з оточуючими (поки ще — також традиційними за змістом свого життя) етнічними громадами. Найбільшу з них пробив закон про загальну військову повинність (1874 р.), який надавав чималі пільги при проходженні служби особам з відповідним рівнем світської освіти: при загальному терміні служби в 6 років, громадяни, що закінчили гімназію, мали відбути в армії 1,5 роки; ті ж, хто мав вищу освіту, — 6 місяців. Тільки введення процентної норми на прийом євреїв до гімназій та університетів технічно запобігло неконтрольованому зростанню питомої ваги представників громади у командному складі російської армії. Офіційне скасування кагалів, монополізація державою судових та фіскальних функцій пришвидшили розмивання традиційного середовища штетлу. У переддень революційних потрясінь він вже суттєво відрізнявся від свого прототипу XIX ст.

Більшовицький переворот, воєнний комунізм та неп стали епохою доле-носних потрясінь єврейського містечка, яке в умовах господарського занепаду та масового зубожіння¹⁷⁵ розривалося між дилемою консервації традиційності (як методу етнозбереження в умовах більшовицької диктатури) та переходу на позиції їдишистської (певною мірою штучно створюваної десаκραлізованої) офіційної культури. Міграція євреїв у внутрішні райони СРСР та на схід України відбувалася власне вже в контексті другої культурологічної концепції.

Нерівномірність економічного розвитку міст і містечок України проявлялася як у нерівномірності їхнього територіального розміщення, так і в тім, що питома

вага самодіяльного населення, задіяного в державному секторі економіки різко зменшувалася в напрямку з Південного Сходу (Донбас) на Північний Захід (Полісся). Перетворення Донбасу та Подніпров'я на регіони стратегічних інтересів союзного керівництва при одночасному занедбанні економіки міст Правобережжя в умовах його аграрного перенаселення перетворювало перші два на регіони активної міграції, а останній — на регіон перманентної соціальної та міжетнічної напруженості.

Названа тенденція виявилася доволі гостро і відігравала помітну роль в суспільно-політичному житті республіки впродовж непу. В офіційних радянських і партійних документах вона отримала назву «містечкової проблеми»¹⁷⁶. Протягом 1925–1927 рр. більшовицьке керівництво встановило систематичний контроль за діяльністю місцевих органів влади по сприянню традиційному економічному життю містечок. Вживалися заходи, що мали на меті розширити економічні обрії мешканців містечок, забезпечити їх засобами існування завдяки втягненню в кооперацію, переходу до сільськогосподарської праці. Значно знизити рівень суспільної конфліктності в регіонах покликані були єврейські ради і райони, заклади національної культури та освіти. Як наслідок, умови життя містечкового населення дещо поліпшилися. Цей факт відзначався офіційною владою на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин (1927 р.) і підтверджується великою кількістю документів місцевого рівня.

Однак, період відносної стабілізації соціально-економічних процесів у містечках Правобережжя був нетривалим. Хронологічно він охопив 1925–1928 рр. «Великий стрибок» межі 20–30-х рр. унеможливив збереження традиційних форм господарського життя містечок. За нових умов, несумісних з приватною торгівлею і виробництвом, єврейські містечка в їх традиційному соціальному значенні, не могли існувати і настала їх остання криза. Її сутність доволі точно сформульована у висновках Проскурівського окружного статистичного бюро від 10 червня 1928 р.: «Вирішення містечкової проблеми по суті є вирішенням питання про перспективи господарського життя єврейського населення». Наведені в них міркування були одними з багатьох інформаційних матеріалів про стан містечок, які передували проведеній 23–25 червня 1928 р. при ЦК КП(б)У широкій за представництвом нараді з питань економічного становища єврейських містечок і переселення єврейської бідноти на землю. В нараді взяли участь уповноважені окружкомів КП(б)У, ЦКНМ при ВУЦВК, наркоматів, держплану, кооперації, ОЗЕТ і ТПП. У матеріалах наради в узагальненому вигляді відображена містечкова проблема перед тим, як вона стала надбанням історії.

Виступаючи на нараді, голова Голоvbюро євсекції при ЦК КП(б)У Каттель змалював картину глибокої економічної руїни, що охопила містечка. Вивчивши сутність проблеми, республіканське керівництво передбачало здійснити соціальну реконструкцію містечок на основі переведення містечкового єврейства до виробничої праці. Після нетривалого пожвавлення життя містечок за умов непу, відзначалося в доповіді, вже в першому півріччі 1928 р., у зв'язку з хлібозаготівлями та іншими кампаніями приватна торгівля в містечках скоротилася на 25–40 і більше відсотків. Відповідно скоротилася кількість дрібних торгівців і посередників у містечковому населенні з 50% до 15–20%. Найчисельніші

торгівці I та II розрядів заробляли 10–15 руб. на місяць і жили гірше за кустарів. Останні своєю чергою складали 30–40% містечкового населення і в більшості (на 90%) були малокваліфікованими бідняками з заробітками 15–25 руб. на місяць на сім'ю в 4–6 і більше осіб¹⁷⁷. 25–30% містечкового населення декласувалися і поповнили лави безробітних. Але в цих умовах, відзначив доповідач, місцевий фінансовий апарат обклавав містечкових жителів непомірними, довільно визначеними податками, які ще більше загострювали ситуацію. При цьому фінансова інспекція посилялася на рішення XV з'їзду ВКП(б) про наступ на приватних власників-торгівців.

Представник Наркомату соціального забезпечення у своєму виступі навів відомості про склад міської бідноти і безробітних в УСРР. Біднота загалом становила 4,5% міського населення і на 80% була єврейською. Зі 100 тис. членів благодійних товариств «Допомога» та «Взаємодопомога» євреями були 80% складу.

Наприкінці 1929 р. — на початку 1930 р. ЦКНМ при ВУЦВК здійснила комплексне обстеження 20 містечок Правобережної України. В підсумковому документі відзначалося певне покращення соціальних умов життя (санітарно-гігієнічних, культурних) людності. Середня зарплата на сім'ю зросла до 30 і більше руб. на місяць. Лише 4% сімей не мали заробітків. Водночас, більш як 77% єврейського населення містечок були утриманцями 20,5% працюючих членів сімей, що свідчило про разючі демографічні диспропорції в структурі громади.

Проблема пошуку соціально-економічних перспектив містечка була на той час великою адміністративною та науковою проблемою¹⁷⁸. Оскільки вона надзвичайно гостро позначалася на повсякденному існуванні сотень тисяч людей низки регіонів, вирішення її хоча б у загальних рисах правило за пріоритетний напрямок діяльності місцевих органів влади. Бачення причин і можливих варіантів її вирішення надто відрізнялося залежно від рівня установ і урядовців, народжуючи низку програм, що виключали одна одну. Беззаперечно, містечко, як специфічний соціально-економічний феномен, було незатребуване в умовах форсованого комуністичного штурму. Що ж до інших імовірних соціально-економічних обставин, то воно могло виявити неймовірну життєздатність.

Історія здійснення індустріалізації підтвердила доречність наукових висновків І. Вейцбліта, який відводив їй непересічну роль у трансформуванні соціальної структури єврейства й вирішенні містечкової проблеми. Названа ліквідаторською на II Всеукраїнській нараді, його думка, однак, підтверджується фактичним матеріалом доповіді А. Глинського. Останній зауважував, що тільки в 1931 р. планувалося видати в централізованому порядку 29 тис. нарядів для євреїв, що становило населення 9 середньостатистичних єврейських містечок¹⁷⁹.

У статті «Єврейське містечко тепер (За попередніми даними вибіркового обстеження)» тодішній голова єврейської секції ЦКНМ Д. Мац доводив, що в контексті індустріалізації відбулася докорінна перебудова соціальної структури єврейського містечка. За рахунок відходу чоловіків у промислові центри населення містечок зменшилося порівняно з 1926 р. на 31,4%. 92,6% мешканців містечок були самодіяльними, тобто існували за рахунок трудових доходів, і лише 4,5% становили нетрудові елементи, 0,1% становили безробітні, 3%

займалися торгівлею. 38% були кустарями, з них 48,8% вже були кооперовані. 51% самодіяльних становили наймані працівники, 49,5% були службовцями¹⁸⁰.

Згортання непу спричинило руйнування тієї галузі економіки, яка, хоча й не була вагомою, забезпечувала яке-не-яке, але існування містечок. Кустарна промисловість та ручна праця наприкінці 20-х рр. занепадали, водночас суттєво обмежилися й можливості виїхати з містечок і, відповідно, змінити свій соціальний статус. Індустріалізація не лишила альтернатив — час кустарів, як соціального прошарку, добігав кінця. Нові господарські тенденції видозмінили обличчя містечка. Питома вага промислових робітників в їхньому населенні зросла в 1930 р. порівняно з 1926 р. з 16,5 до 18%. Містечка залишалися передовсім адміністративними центрами сільської округи: питома вага службовців у Вінницькій області в півтора рази, а в Київській області вдвічі перевищувала кількість робітників.

На середину 30-х рр. чисельність кустарів значно скорочується (1/5 частина працездатного населення), хоча вони ще лишаяться прикметною рисою соціального обличчя містечок Київщини та Вінничини. Галузі застосування робочої сили — традиційні, хоча потроху поширюються й нові професії — хіміки, металісти, збирачі утилю. Виробничі артілі «Допомоги» збереглися на той час лише на Вінниччині: заробітки вона забезпечувала мінімальні. У Деражні та Дунаївцях трикотажні артілі «Допомоги» об'єднували 60 кустарів, 29 осіб працювали в деревообробній майстерні в Славуті, в решті містечок налічувалося тільки 10-20 осіб. У Деражні «Допомога» утримувала в дитячих садках 30 дітей бідноти, 20 бідняків забезпечувалися щоденними обідами, 18 виплачувалася пенсія. Отож, майновий стан ремісників залишався нужденним і вимагав постійної турботи органів соціального забезпечення. Останні намагалися, як і раніше, спрямувати надлишок робочої сили в аграрний сектор, а саме, — в невеликі примістечкові колгоспи. Якщо в 1930 р. у примістечкових колгоспах працювали 90 600 євреїв, на 1935 р. їхня кількість скоротилася до 24 800 тис. У відносних показниках вони становили близько 10% самодіяльного єврейського населення Вінницької області¹⁸¹. Торговці в містечках з кінця 20-х рр. перетворилися на зникаючий вид. Саме ця обставина унаочнювала докорінні зміни в соціально-економічному обличчі містечка і, відповідно, структурі його повсякденності. (Для порівняння: в дореволюційному містечку торговці становили до 40% населення, в 1926 р. — 16%.)

Вочевидь більш сприятливими були перспективи пролетарської верстви. На 1930 р. чисельність робітників та службовців (євреїв за походженням) зросла до 562 тис. (394 тис. в 1926 р.¹⁸²). В 1935 р. в союзних масштабах вона сягнула 1 млн. осіб.¹⁸³ Забігаючи наперед, зазначимо, що до 1939 р. соціальна структура єврейської спільноти зазнала докорінної реконструкції і була приведена у відповідність до середньостатистичних показників: 71,2% становили робітники та службовці, 16,1% — кооперовані ремісники, 4% — некооперовані кустарі, 5,8% — були задіяні в сільському господарстві¹⁸⁴.

Бурхлива соціальна маргіналізація стала визначальним фактором радянської історії містечка. Упродовж 30-х рр. населення містечок проявляло сталу тенденцію до скорочення в абсолютних та відносних показниках. Відбувалося воно не рівномірно: загалом населення містечок Київщини в 1935 р. порівняно з

1926 р. зменшилося на 44,6%, єврейське — на 56,9%; Вінничини — на 29 та 21% відповідно. На середину 30-х рр. людність містечок (хоча такий термін не вживався в офіційних документах) помітно варіювалася (від 851 особи в Плискові до 13 909 у Козятині). Доволі суттєво коливався й розмір єврейських громад у них: 397 осіб у Освеї, 736 — у Плискові, 852 — у Златополі, 4 574 — Дунаївцях, 3 254 — Шепетівці, 5 344 — Славуті. Пересічно питома вага євреїв у містечках сягала 40–49%, у двох третинах містечок євреї становили менше половини населення. Однак у низці містечок Київщини (Шпола, Тальне, Плисків) та Вінничини (Нова Ушиця, Деражня, Томашпіль) вона коливалася у рамках 63–84%. У Меджибожі вона сягала 92,6%.

Перманентний відтік працездатного населення містечок спричинив різкі диспропорції в їхньому населенні. Дослідження демографів свідчать про те, що переважну більшість тут становили люди похилого віку та батьки з маленькими дітьми. Питома вага молоді в структурі містечкового населення постійно скорочувалася.

Окреслилися ознаки трансформації містечок відповідно до загальних соціально-економічних тенденцій та контексту господарського розвитку регіонів. Незначна частина містечок¹⁸⁵ впевнено дрейфувала в напрямку перетворення на сільськогосподарські поселення. Прикладом може слугувати Щедрін, в якому в 1935 р. селяни становили 65,2% працездатних євреїв. Решта соціальних груп у відносних показниках визначалася наступним чином: 11,6% — службовці, 9% — кустарі, 4,6% — робітники.

В самодіяльному населенні низки містечок переважали промислові робітники: у Козятині вони становили 48,7% (службовці — 21%). Зрозуміло, що для зростання питомої ваги таких містечок потрібна була відповідна господарська підоснова, скажімо, у Козятині зайнятість забезпечували декілька промислових підприємств, залізнична станція, депо, два цукропереробні заводи.

Містечка — адміністративні центри виділялися переважаючими показниками питомої маси службовців: у Шполі — 57,5% (робітники — 20%, кустарі — 12,5%, селяни — 12%), Дрисі — службовці — 43,5% (робітники — 23,5%). В таких містечках доволі розвинена інфраструктура, невеликі підприємства забезпечують зайнятість населення, що робить їх найбільш економічно стабільними й створює позитивні перспективи соціальної реалізації етнічних громад. (Так, приміром, у Шполі 1935 р. діяли меблева фабрика, металообробна майстерня, млин, пекарня, електростанція, МТС, елеватор, цукровий завод, 3 промартілі.)

Втім, дослідження радянських демографів зафіксували й існування містечок, позбавлених перспектив розвитку. Провідною галуззю виробництва в них залишалася кустарна промисловість: у Плискові кустарі складали 48% працездатних євреїв, Узді — 46%¹⁸⁶. Майже чверть євреїв були задіяні на державній службі. Такі містечка своєю чергою складали чверть (!) обстежених населених пунктів, саме вони були постачальниками робочої сили на великі будівлі 30-х рр.

Запровадження суцільної колективізації, централізація державних заготівель сільськогосподарської продукції, голод і карткова система знищили не лише посередницьку торгівлю, а й систему торгівлі, як таку. На довгі п'ять років ринок (базар) втратив свою економічну підоснову. Невеликий хлібний ларьок, в

якому роздавалися за картками лімітовані продукти харчування, «задовольняв» усі споживчі потреби сільськогосподарської округи та її адміністративного центру. Запанувала натуралізація, як така. Власне, проміжне становище містечка між містом та селом рятувало його людність у ті страшні роки: містечкові мешканці вижили за рахунок городів.

Оскільки переважна частка містечок розміщувалася в сільськогосподарських регіонах і за змістом господарської діяльності відносилася до аграрно-адміністративних поселень, державна служба правила за основний і найбільш вигідний (!) спосіб зайнятості — вона приносила не тільки регулярний гарантований заробіток, а й певний рівень соціального захисту. Радянська преса епохи багато писала про несвідомість містечкового населення, яке перетворювало державні установи на «теплі місця», що формувалися на сімейних засадах. — У Деражні артільно керувала родина: голова артілі призначив своїх братів завідувачами, дружину — касиром; голова Летичівської ради поставив брата головою артілі; в Шаргороді чистка виявила в артілі 20 «спекулянтів» — друзів колишнього голови; у Фелштинській артілі заправляла родина, яка «обрала» голову зі свого середовища, причому бухгалтер та управитель були позбавленцями (тобто, не мали права обіймати керівні посади — *Л.Я.*); керівний склад Коростенської артілі «Промхарч» сформувався з колишніх торговців, що були позбавленцями до 1934 р., їхніх дружин та дітей. Прийом до артілей відбувався за хабарі¹⁸⁷.

Аномальні обставини виживання, жорсткий адміністративний прес викликали ментальний злам, унаслідок якого порушувалися вікові заборони. Причини цього явища були меркантильними. Торговці та ремісники обкладалися непосмірними податками, їхня праця втрачала сенс, врешті за більш-менш сталий прибуток вони погоджувалися на все. «Знаете что? Обеспечьте мне службу на 10 рублей в месяц, и я таки вам буду самым превосходным большевиком [...] предамся большевизму душой и телом», — у відвертій бесіді казав торговець. Не менш податливими до принад масової ідеології ставали і його діти, які зростали в ненависті до батьків та традиційного спадку, що заважали їм відігравати бажані соціальні ролі в новій країні. Тавро сина чи дочки позбавленця спотворювало життя, спричиняло низку проблем. Доволі красномовно ставлення до проблеми відображене в єврейському фольклорі: «Он ведь грешник, тrefной. Отец у него — буржуй»¹⁸⁸.

Здавалося, непорушний храм єврейської ідентичності хитався під ударами більшовицького штурму. Безкомпромісна боротьба євсекцій проти духовних засад відтворення культури штетлів почала приносити свої плоди. Якщо в 1929 р. більшовики дозволили ввезти обмежену кількість маці, яку жертвували західноєвропейські євреї, то в подальшому атеїстичний наступ не знав випадків відступу. В 1930 р. виготовлення та завезення маці було офіційно заборонене. Решту радянської історії маца перетворилася на надскладну проблему, особливо в часи карткової системи. Релігійне життя, як таке, обмежалося службами у синагогах. Традиційна діяльність релігійних громад вимушено пішла в підпілля, сакральні звичаї (обрізання, ритуальний забій худоби), хоча й не заборонялися законодавством, унеможлилювалися адміністратив-

ними заходами. Ряди членів релігійних громад танули, священники відмовлялися від сану чи ледь животіли в умовах фактичного безправ'я та нужденності.

Старше покоління з болем споглядало відхід молоді від віковичних стандартів повсякденного життя. Тепер єврейська громада була в меншості, у фактичному підпіллі і не мала сили впливати на процеси маргіналізації. «Особенно круто приходится еврейской молодежи [...] Торговлю за это последнее время все возненавидели. Торговля не кормит. Мечтают о физическом труде, хотя бы о грубой работе. Но работы нигде не находят. Ссорятся с отцами за каждый кусок [...] Таким образом, вражда поколений имеет экономическую базу [...] Пустеют синагоги. Дети перестают читать кадиш по умершим родителям [...] Еврейский молодняк братается и смешивается с русскими»¹⁸⁹, — так описував ті часи Мордехай Альтшулер. Красномовні замальовки епохи, відображені в частівках, піснях, римованих слоганах навів у своїй праці Михаель Гейзер. Друковані в офіційній радянській пресі на їдиш (зокрема, в журналі «Безбожник» — «Апикойрес»), вони слугували шаблоном для низки агітаційно-пропагандистських заходів межі 20–30-х рр. Таким був, зокрема, сценарій «антирелігійного хедера» (1929 р.), головні герої якого — непмани — намагаються втекти від фінінспектора.

У привабливій обгортці дійства, розрахованого на свідомість єврейської молоді, висловлюються думки, які п'ятдесят років тому годі було й уявити проголошеними вголос: «Маца, марор, карпас и хрен — это дурные вещи, а красивый набожный ребе — поросенок в тфилине», «Может быть мы будем поняты как дети-хулиганы. Мы посылаем вам большую фигу в честь праздника Песах!».

Типово радянські думки тиражувалися в низці частівок, які, щоправда, ще мали доволі виразний етнічний підтекст. Ось декілька з них:

«Дороже нам товарищ Сталин,
Чем отец родной, и вся наша страна выбирает его в депутаты.
И товарищ Каганович — наш депутат,
Больше нет у нас попов, больше нет раввинов».
«Жить стало лучше, жить стало веселей.
Я иду на танцульки с моей тройкой девочек!»
«Вовсе нет у нас раввинов, мы не верим в Бога.
Сильна наша армия, силен наш флот!»

Ментальна дистанція між батьками та дітьми з року в рік зростала, втім, єврейська сім'я не була в цьому виключенням — такий самий руйнації в цей час піддавалася традиційна сім'я в усіх етнічних громадах України.

«Почему ты грустен, сынок?»
— «Я люблю красивую девушку, мамочка»
— «Кто же эта девушка, сынок?»
— «Молодая комсомолка, мамочка»
— «Есть ли у нее приданое, сынок?»
— «Пара золотых рук, мамочка»
— «Есть ли у нее украшения, сынок?»
— «Комсомольский значок на блузке, мамочка».

Старше покоління було більш стійким до віянь суспільної моди та настирливої агітаційно-пропагандистської діяльності держави, впродовж 30-х рр. воно дотримувалося юдейських традицій та ритуалів, тим більше, що неквапливе життя депресивних містечок з постійною проблемою зайнятості та переважанням самодіяльних кустарів сприяло цьому. Молодь, що масово мігрувала до промислових центрів, часто-густо вступаючи до ФЗУ в 13–14-річному віці, далі потрапляла на заводи-фабрики (і водночас утримувала чи, принаймні, підтримувала матеріально старших членів родини), змушено підлаштовувалася під загальнореспубліканський виробничий цикл — їй доводилося працювати в суботу та на релігійні свята. Безпрецедентні можливості соціального зростання, що отримали євреї (зокрема, службовці) ставили їх перед важким морально-етичним вибором і впродовж 30-х рр. він робився не на користь етнічної ідентифікації.

Таким чином, індустріалізація вирішувала містечкову проблему лише економічно, генеруючи натомість проблеми соціального, побутового й культурного характеру. Радянська практика вирішення містечкової проблеми механістичним шляхом через виведення надлишкової людності з однієї галузі виробництва чи регіону до іншої галузі й іншого регіону при одночасному ігноруванні супроводжуваних соціальних, побутових, культурних і світоглядних проблем, вела до подальших болючих трансформацій у середовищі єврейської громади, заводила її в стан хронічної маргіналізації, створювала критичні умови етноекономічного виживання. Натомість поставала проблема адекватної соціалізації єврейських мігрантів у великих містах.

Якщо загальні напрямки соціальної трансформації (мається на увазі подальша урбанізація) в громаді не змінилися (на 1939 р. 87% євреїв мешкали в містах), то обставини буття впродовж індустріалізації зазнали докорінної переорієнтації. Суттєво видозмінилося співвідношення етнічних та соціальних шарів у структурі радянського міста та містечка. Залишаючи поза критикою загальні показники перепису 1939 р., слід зазначити, що порівняно з 1926 р. питома частка євреїв у населенні українських міст упала з 22,7 до 11,7%.

В першій половині 30-х років проблема єврейського містечка номінально зникає з архівних документів. У звітах ВУЦВК про роботу серед національних меншин, які розглядалися Радою Національностей ЦВК СРСР у 1935 р., говориться лише про залучення сотень тисяч трудящих національних меншин, особливо трудящої єврейської бідноти, до соціалістичної індустрії. В статті керівника єврейської секції ЦКНМ Д. Маца «На высоком подъеме» (1935 р.) знаходимо приклад загальноприйнятої на той час фальсифікації реальних соціальних процесів. У ній, зокрема, зазначається, що обстеження єврейських містечок ЦКНМ у 1931 р. виявило, що 92% самодіяльного населення містечка жило за рахунок суспільно-корисної праці. Відповідні зміни в соціальній структурі містечкового єврейства, що були наслідком примусової кооперації кустарів і експропріації дрібнобуржуазних шарів, були названі «величезним історичним досягненням [...] партії, що ліквідує залишки мерзенного спадку царату стосовно нерівності національностей»¹⁹⁰. Отже, проблема економічного реанімування містечка перестала турбувати більшовиків у середині 30-х рр., оскільки, здавалося, зникла разом з її відтворювачем — дрібнобуржуазними міськими верст-

вами. Втім, самозаспокоєння радянських управлінців з приводу вирішення єврейської проблеми було передчасним.

4. Повсякденність у катастрофі: національні райони в боротьбі за життя

Те, що селянський світ 1932 р. перевернувся догори ногами є незаперечним історичним фактом. Такої тотальної «уваги», яка пронизувала наскрізь газетні шпальти, затьмарюючи вістки з будівель п'ятирічки, замальовки культурних подій, радянська преса до села раніше не проявляла. Перші шпальти віддані під висвітлення інформаційного приводу номер один: хто, скільки й коли здав державі хліба. Хліб, здається, то сиплеться рясною лавиною, то падає, перемазаний кров'ю, по зернятку з кожного газетного рядка. Усюди: хліб — хліб — хліб. Але це тільки в газетах. В житті його чимдалі менше, а згодом не стане зовсім.

Хліб, який можна і треба вичавити з національних районів, вже в січні 1932 р. стає предметом прискіпливого розгляду вищого республіканського партійного керівництва. Постанова ЦК КП(б)У «Про хід хлібозаготівель в Сартанському районі» унаочнює партійну позицію: «ЦК констатує опортуністичне відношення Сартанського РПК та РКК до виконання хлібозаготівель, демобілізацію парторганізації, що призвело на протязі листопада та грудня місяців до фактичного припинення хлібозаготівель в районі.

ЦК окремо відмічає неприпустиму роботу голови РайКК РСІ тов. Мойсеєва, який замість більшовицької боротьби за виконання хлібозаготівель та заходів до їх посилення, сам допустив викривлення лінії партії, проявивши повну нездібність боротися за хліб та з опортунізмом в хлібозаготівлях.

ЦК в останній раз попереджає бюро РПК та президію РКК та пропонує в найближчий термін досягти повного виконання хлібозаготівельного плану.

Голову РКК тов. Мойсеєва з роботи зняти, заборонивши йому займати відповідальні посади в органах НК РСІ на протязі 2 років.

Постанову опублікувати в пресі»¹⁹¹.

Національні райони в епіцентрі пильної уваги республіканських керівників. Аякже, — вони повинні на справі показати дієвість національної політики більшовиків, виправдати високу довіру партії та уряду.

20 січня 1932 р. «Вісті» повідомили, що Спартаківський і Мангуський райони виконали річні плани хлібозаготівель. «Спартаківський район під ленінським керівництвом ЦК партії, зустрічний січневий план хлібозаготівель дотерміново виконав на 102%. План з пшениці виконав на 100%, жита на 105%, заготівлі продовжуємо.

Секретар РПК — Елін, голова РВК — Мерц, голова РКС — Унгемах»¹⁹².

«До лав передовиків стали Київщина, Мангущина, Баранщина, Спартаківщина»¹⁹³.

27 січня «Вісті» звітували, що Мархлевщина виконала річний план хлібозаготівель і тепер бореться за «виконання зустрічного плану».

Натомість Великоянисольський район на кінець лютого 1932 р. «заборгував» державі понад 1 тис. тонн харчових культур і 309 тонн фуражних. Січневий план був виконаний на 50%. Одноосібники виконали 72% завдання, куркулі свої